

УДК 569.61/74.001.5 (092)

КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ В ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІКА ВУАН М.В. ПАВЛОВОЇ (ГОРТИНСЬКОЇ)

Дефорж Г.В., докт. іст. наук, доц.

(Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький)

Стаття присвячена висвітленню життя та діяльності видатного українського вченого, палеозоолога, академіка ВУАН М.В. Павлової у галузі музеології, зокрема у сфері розвитку краєзнавчого руху. У статті дана періодизація життя та діяльності М.В. Павлової, здійснено аналіз її основних праць з музеєзнавства. Вчена займалася проблемами збереження музейних експонатів, розвивала палеозоологічну освіту та популяризувала палеонтологічні знання.

Ключові слова: палеонтологія, палеозоологія, краєзнавчий музей, наука, освіта

Марія Василівна Павлова (в дівочтві Гортинська) (1854–1938), з м. Козелець, Чернігівської області, належить до найвидатніших палеонтологів та палеозоологів нашої країни і світу загалом. Вона написала низку наукових праць, які стосуються еволюції викопних ссавців на теренах сучасної України, про яких до неї не було жодних уявлень. Її основні праці присвячені історії розвитку викопних копитних (коней, носорогів, різних парнокопитних і слонів).

Зокрема, М.В. Павлова визначила предка сучасного коня. Вона висловила свою думку про місце трикопитного третинного коня-гіппаріона в еволюційному дереві коней. До неї гіппаріон вважався прямим предком коня. Марія Василівна переконливо показала, що він є лише бічною гілкою. Вона запропонувала також виключити з прямих предків коня і палеотерія. Все це суперечило загальноприйняттю на той час уявленням. Однак, завдяки дослідженням М.В. Павлової її точка зору на місцезнаходження в еволюційному розвитку коня гіппаріона і палеотерія стала панівною.

М.В. Павлова видала навчальний посібник «Палеозоологія» (в 2-х частинах), тривалий час керувала кафедрою палеонтології в Московському університеті, створила в Палеонтологічному музеї секцію «Викопні ссавці» тощо.

М.В. Павлова володіла дивовижною здатністю притягувати до себе людей. Її доброта, прагнення допомогти, виняткова доброзичливість і легкий гумор приваблювали до неї людей різних спеціальностей. Це спричинило широку популярність Марії Василівни як у СРСР, так і за кордоном. Достатньо сказати, що М.В. Павлова була почесним академіком двох іноземних академій наук і кількох наукових товариств.

Мета даної статті – виявити і систематизувати біографічні дані, проаналізувати праці М.В. Павлової і науковий доробок у галузі музеології, зокрема, у сфері краєзнавчих музеїв.

Про М.В. Павлову написано близько сотні статей. Переважна більшість із них – це короткі характеристики її діяльності. Є і спогади, в яких розкриваються риси характеру і звички Марії

Василівни, розповідається про цікаві події її життя (переважно вони опубліковані і зберігаються в особистому архіві за № 311 РАН у Москві). В статтях і спогадах дається характеристика наукових досягнень Марії Василівни, її педагогічного таланту, громадської діяльності. Все це знайшло відображення і в даній статті – першій науковій публікації про М.В. Павлову як визначного представника краєзнавчого руху, засновника низки краєзнавчих музеїв з палеозоологічним спрямуванням. Особистий архів М.В. Павлової до кінця не досліджений, не переглянуті усі польові щоденники і листи вченої. В них, безперечно, міститься багато цікавого матеріалу у сфері краєзнавчого руху і музеології.

Марія Василівна завжди прагнула знайти що-небудь нове в усіх численних напрямках палеозоологічної науки, якими їй доводилося займатися, намагалася поглянути на них з незвичного боку. Вона завжди шукала новий фактичний матеріал, не шкодуючи для цього часу. Володіння величезною кількістю різноманітних даних дозволило їй зробити правильні висновки, які й до сьогодні зберігають свою актуальність. Марія Василівна як патріот науки палеозоології завжди прагнула до підвищення її престижу.

У 1954 р. у Москві відбулося урочисте засідання, присвячене 100-річчю від дня народження вчених Олексія Петровича і Марії Василівни Павлових. Відзначаючи той величезний внесок, який зробила перша у світі жінка-палеонтолог М.В. Павлова у вітчизняну і світову науку, її учень Володимир Васильович Меннер (1908–1989) підкреслював: «Наукові праці М.В. Павлової складають у вітчизняній палеонтології цілу епоху. Розпочавши свої дослідження в той час, коли палеонтологія хребетних тварин перебувала в Російській імперії ще на початко-

вій стадії, М.В. Павлова підвищила інтерес до наших викопних фаун хребетних, накреслила шляхи розвитку основних груп ссавців і описала ряд фаун, з яких сьогодні налічується багата література і які користуються світовим визнанням. Десятки вчених, серед яких багато її прямих учнів, продовжують тепер її справу, а її численні наукові праці, серед яких більшість вважається класичними творами, довго будуть слугувати справі виховання наших підрастаючих кадрів» [В.О. Варсанюфьева, с. 106–107]¹.

Користування архівними колекціями – обов'язкова умова роботи кожного палеонтолога. Адже у них він отримує матеріал для дослідження. З появою перших знахідок викопних решток тварин вони потрапляли на збереження до столиць та університетських міст: до природничоісторичних музеїв при академіях і великих наукових товариствах, до геологічних кабінетів університетів.

У другій половині XIX ст. картина суттєво змінилася. Прогрес освіти, розширення виробничої діяльності, пов'язаної з великою кількістю палеонтологічних знахідок, зумовили жвавий інтерес до вивчення місцевої історії і природи. У провінційних губернських і повітових містечках стали з'являтися краєзнавчі товариства. Статуту краєзнавчих товариств, що існували як громадські організації, але перебували під контролем Міністерства народної освіти в Російській імперії, передбачали створення при них музеїв з природничоісторичними відділами,

¹ *Варсанюфьева В.А.* Марія Васильевна Павлова (1854–1938) / В.А. Варсанюфьева // Люди русской науки: Очерки о выдающихся деятелях естествознания и техники: Геология и география / под ред. И.В. Кузнецова. – Москва : Госиздат физ.-мат. лит.-ры, 1962. – С. 94–107.

випуск праць і періодичних видань, читання публічних лекцій тощо.

Великі наукові товариства, наприклад, Троїцькосавське або Уральське товариство аматорів природи у Єкатеринбурзі, мали усі ці атрибути. Однак не усі вони могли видавати власні праці. Але навіть найменші товариства засновували музеї, в яких робилися спроби систематизувати і виставляти для відвідувачів природничоісторичні колекції. Кількість таких музеїв в царській Росії в останній третині XIX ст. налічувалася десятками.

Хранителі місцевих палеонтологічних колекцій не могли самі визначити і систематизувати експонати, які в них були в наявності. Для цього у них не було спеціальної підготовки, не вистачало необхідних наукових посібників: літератури, довідників, визначників. Доводилося звертатися по допомогу до професійних палеонтологів. Десятки таких звернень містить фонд М.В. Павлової (Ф. 311) в Архіві Російської Академії наук (РАН).

Особливо плідним було співробітництво з хранителем музею, що функціонував при Троїцькосавсько-Кяхтинському товаристві пані М.І. Моллесон (1909–1913). Згідно її прохання Марія Василівна Павлова погодилася визначити палеонтологічну колекцію ссавців музею. Вона отримала декілька ящиків з кістками викопних тварин і склала їхній каталог. В процесі роботи М.В. Павлова з'ясувала, що деякі з присланих форм раніше у викопному вигляді не зустрічалися. Цього було достатньо, щоб влітку 1909 р. вона поїхала до Троїцькосавська і на місці вивчила громіздкі і одночасно крихітні для перевезення екземпляри. Деякі з них, визначення яких викликало у неї сумнів, були відправлені до Москви. Там вона порівняла їх з експонатами зоо-

логічного музею і колекцією Петербурзької Академії наук.

Марії Василівні вдалося ототожити черепи дикого барана з Троїцькосавська з черепами, привезеними з Алтаю М.А. Северцовим і М.І. Кошкарим. М.В. Павлова дійшла висновку, що раніше цей вид барана був більше поширений на півночі Східного Сибіру. Зображення рогів антилоп, знайдених у Кяхті, Марія Василівна зустріла в описах експедиції П. Палласа XVIII ст. Тоді ці тварини ще зустрічалися у Забайкаллі, але експедиція Радде (1856 р.) вже їх не зустрічала. Схожі зміни відбулися і з рядом інших тварин.

Цей висновок Марія Василівна вважала найбільш цікавим підсумком вивчення колекції Кяхтинського музею. Вона писала з цього приводу: «Великий науковий інтерес охоплює не тільки форми вже відомі у Сибіру раніше, а й нові рештки тих тварин, які жили тут ще нещодавно (порівняно – у середньовічний і більш пізніший час) і які тепер відтиснуті до Алтаю аж до Семипалатинська» [1, Л. 11]. Марія Василівна опублікувала результати своєї роботи у місцевому виданні, яке друкувалося у Санкт-Петербурзі і редагувалося І. Палібіним, відомим палеоботаніком і куратором Відділення [2].

На загальних зборах Відділення у грудні 1911 р. пані Моллесон доповіла про результати роботи М.В. Павлової, супроводжуючи свою розповідь демонстрацією таблиць і кісток описаних тварин. Вона сповістила Марії Василівні про обрання її дійсним членом Відділення Російського географічного товариства: «Від душі вітаю Вас і гаряче бажаю, щоб Ви ще багато попрацювали для дорогого нашого дітища – музею». Вона дякувала своїй кореспондентці за пересилку власних робіт і книги О.О. Борисяка, вони їй були дуже необхідні, щоб по-новому розподі-

лити експозицію і забезпечити новими етикетками свою колекцію [3, Л. 22].

Напередодні нового 1912 р. колишній директор музею Ю. Талько-Гринцевич дякував М.В. Павловій за пересилку мемуара про колекцію Троїцько-Косавського музею, яка, завдяки її старанням, «не загине для науки в далекій сибірській глушині» [4, Л. 28–30]. О.В. Барташов, який протягом тривалого часу очолював Троїцько-Косавське-Кяхтинське відділення Російського географічного товариства, повідомляв, що з легкої руки Марії Василівни палеонтологічна колекція музею подвоїлася, завдяки «...найдобрішій Марії Василівні М.О. Мензбір і В.О. Біанкі опрацювали орнітологічний матеріал музею, а професор О.М. Нікольський опрацював його іхтіологічну колекцію» [5, Л. 29].

Справжнім святом для краєзнавців Сибіру були поїздки М.В. Павлової музеями цього регіону. Після відвідування Троїцько-Косавська та Іркутська у неї виник проект проїхати основними краєзнавчими музеями Сибіру, але це вдалося здійснити тільки влітку 1916 р., в розпалі Першої світової війни. Її ідея зустріла схвальний відгук у хоронителя Барнаульського музею М. Гуляєва. Він писав: «Ви, мабуть, не повірите, до якого захоплення призвели своїм наміром оглянути головні музеї Сибіру. Заради бога, прагніть, і щоб не було жодних «але»».

М. Гуляєв запропонував Марії Василівні почати з Барнаула, де поселив її у власному домі, надавши усі матеріали викопних тварин Алтайського краю, зібрані ним протягом багатьох років. Це було весною 1916 р. А влітку вона відвідала музеї Томська, Іркутська, Омська, Тобольська. «Ви вражаєте мене швидкістю Ваших пересувань, зовсім не поступаючись Брусилову і з таким самим успіхом» – захоплено писав М. Гуляєв. З легкої руки Марії Ва-

силівни Барнаульський музей відвідали професори Томського університету Г.Г. Гельберг і С.В. Лебедев та В.І. Вернадський [6, Л 5, 13, 14].

Серед працівників краєзнавчих музеїв у Марії Василівни з'явилися справжні друзі, з деякими з них вона підтримувала багаторічне листування. Окрім названих вище М.І. Молесон, О.В. Барташов, М. Гуляєв, кореспондентами Марії Василівни були завідувачі краєзнавчими музеями: Г.М. Прозрітелєв (м. Ставрополь, 1915–1928), П.П. Стаханов (м. Сапожок Рязанської губернії, 1926–1935), К.Ю. Гросе (м. Хвалінськ Саратовської губернії, 1930–1934) та ін. Згідно з їх листами можна побачити величезний обсяг роботи Марії Василівни з матеріалами цих музеїв. Найбільшою підтримкою для краєзнавців була зацікавленість Марії Василівни в успіхові загальної справи, вона запалювала оточуючих, вона підтримувала високий градус розумової діяльності, без якої навіть найбільш гарній людині легко було б загрознути в «глухих болотах» [5, Л. 33].

Багаторічний досвід співробітництва з провінційними музеями спричинив до написання Марією Василівною статті на їх захист. На думку М.В. Павлової, гідна співчуття невелика матеріальна база провінційних музеїв. В них немає необхідних умов для роботи потрібних книг: довідників, визначників, немає добрих фотокамер і необхідних для них приладів – фотокасет, реактивів, плівки і навіть паперу. Все це неможливо дістати у провінційній глушині і потрібно везти з собою, якщо трапляється необхідність попрацювати з музейними колекціями.

Допомагаючи провінційним музеям, М.В. Павлова вважала, що професійні палеонтологи беруть участь у широкій просвітницькій роботі. Музейні експозиції розширюють уявлення відвідувачів про навколишній світ, по-

збавляють їх деяких фантазій. Грамотно побудована експозиція формує світогляд, створює уявлення про вічно мінливий світ природи і людських відносин, вона здатна виховувати патріотичні почуття, любов до рідного краю, захоплення перед щедрістю його природи [7, Л. 1–3].

М.В. Павлова зазначала, що хранителі музейних зібрань, найчастіше люди небайдужі і які вболівають за свою справу усією душею, багато сил, енергії та грошей вкладають для придбання нових предметів. Через відсутність спеціальних знань і наукових посібників вони бувають не в змозі розібратися з грудю необробленого матеріалу. У такому вигляді він зовсім неінформаційний і не може служити потребам освіти. Тоді звертаються до професіоналів, але їхні візити як правило, короткочасні і не можуть вирішити усіх проблем. Марія Василівна зверталася до своїх співробітників за ремеслом із закликом частіше бути у провінційних музеях, зробити свої відвідини регулярними і участю у сумісній роботі сприяти науковій освіті хронітелів музею. Марія Василівна пропонувала своїм колегам брати участь у створенні каталогів музейних колекцій, у складанні етикеток з детальним науковим описом експонатів, що зберігаються.

На власному прикладі М.В. Павлова показала, наскільки таке співробітництво корисно для власне самого вченого. На своєму віку вона здійснила десятки поїздок у провінцію, інколи за власним покликом, інколи відгукуючись на заклик про допомогу. Завжди вона знаходила щось нове для себе. Вона кожного разу переконувалася, що вивчати палеонтологічні знахідки завжди краще на місці, тоді можна взнати гранично багато про геологічні умови залягання і познайомитися з безліччю дрібних деталей, які зазвичай

просто тонуть у масі нерозібраного столичного матеріалу.

Про те, що просвітницька діяльність краєзнавців приносила свої плоди, свідчить велика кількість листів від незнайомих людей, адресованих М.В. Павловій. Частіше всього почерк і мова їх кострубата, багато граматичних помилок, все це свідчать про те, що автори цих листів малограмотні люди. У своїй більшості це селяни різних куточків Російської імперії, яким випадково потрапилися гігантські кістки. У їхніх листах звучить турбота за збереження знахідки і часто при цьому виникає думка не посилати ці викопні рештки до столичних міст, а зберігати їх, як місцеву пам'ятку.

Марії Василівні ці думки були дуже симпатичні. Адже і без цього, як відзначала вона, столичні музеї через нестачу наукових сил переповнені необробленим матеріалом, який роками лежить мертвим вантажем.

М.В. Павловій доводилося вирішувати складні методологічні питання під час створення своїх великих за обсягом робіт з історії палеозоології загалом, чи історії геологічного і палеонтологічного відділів у природничому музеї Московського університету.

Узагальнюючи свій досвід, вона конкретизувала завдання історії науки в залежності від масштабу процесу, який вивчався. Марія Василівна стверджувала, що завдання історика будь-якої біологічної дисципліни (наприклад, анатомії людини, ентомології, альгології і т.п.) зводиться, перш за все, до висвітлення наступництва відкриттів, пов'язаних як з удосконаленням методів дослідження, так і з запитами з боку теорій і практичного життя. Тут можлива міра деталізації викладу, допустима більша або менша увага або до теоретичних, або ж до практичних застосувань результатів наукового дослідження.

Якщо поставало завдання «намалювати» достатньо широку картину розвитку будь-якої викопної родини ссавців в цілому, наприклад, розвиток викопних непарнокопитних, то вчена обирала інший шлях дослідження. М.В. Павлова з цього приводу зазначала, що в такому випадку для з'ясування подій у науці, що привели до її сучасного стану, і для обговорен-

ня в історичному плані теоретичних проблем і досягнень, що є відповіддю на вимоги практичної діяльності людини, необхідна посильна праця, тільки для великого колективу авторів. Власне це розуміння спричинило створення у Московському університеті відомої на весь світ палеозоологічної школи М.В. Павлової.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Російської Академії наук (у Москві). Ф. 311. Оп. 1а. Спр. 16. Л. 11.
2. Павлова М.В. Описание ископаемых остатков Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела РГО // Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела РГО. 1910. Т. 13. Вып. 1. С. 1–38.
3. Архів Російської Академії наук. Ф. 311. Оп. 3. Спр. 167. Л. 22.
4. Там само. Спр. 238. Л. 28-30.
5. Там само. Спр. 11. Л. 29, 33.
6. Там само. Спр. 70. Л. 5зв., 13зв., 14
7. Там само. Оп. 1а. Спр. 67. Л. 1–3 зв.

Дефорж А.В. Краеведческий музей в жизни и деятельности академика ВУАН М.В. Павловой (Гортинской). *Статья посвящена освещению жизни и деятельности выдающегося украинского ученого, палеозоолога, академика ВУАН М.В. Павловой в музеологии, в частности в сфере развития краеведческого движения. В статье представлена периодизация жизни и деятельности М.В. Павловой, осуществлен анализ ее основных трудов по музееведению. Она занималась проблемами сохранения музейных экспонатов, развивала палеозоологическое образование и популяризировала палеонтологические знания.*

Ключевые слова: палеонтология, палеозоология, краеведческий музей, наука, образование.

Deforzh H.V. The Regional museum in life and activity of academician of Ukrainian Academy of Sciences M.V. Pavlova (Gortynskaya). *The article is devoted to the coverage of the life and work of the outstanding Ukrainian scientist, paleozoologist, the academician of Ukrainian Academy of Sciences M.V. Pavlova in museum science, in particular in the development of the regional movement. The article presents the periodization of life and activity of M.V. Pavlova, the analysis of her main works on museology is carried out. She dealt with the preservation of museum exhibits, developed paleozoological education and popularized paleontological knowledge.*

Key words: paleontology, paleozoology, regional museum, science, education.